

Eksotiske faunarester i Kongemose- og Ertebølletid – et resultat af udveksling?

Af Peter Vang Petersen

1. Indledning

Den mesolitiske befolkning i Sydsandinavien havde sociale kontakter, der rakte langt ud i Europa, og som bl.a. kan aflæses i den paralleludvikling, der foregik for pilespidsernes vedkommende (1). I forbindelse med en sådan udveksling af ideer har jægerne utvivlsomt også udvekslet genstande af forskellig art, men vi har hidtil manglet de arkæologiske beviser for en sådan adfærd.

Ganske vist ses henimod slutningen af Ertebølletid en spredning af »skolæstøkker« fra Karpaterne (2) til Nordeuropa og Sydsandinavien (3), men denne import af de mellemeuropæiske bønders statussymboler synes at være et led i Ertebøllekulturens neolitisering og må da anses som utypisk for rent mesolitiske samfund.

Blandt alle kendte folkeslag hører udveksling af gaver til de vigtigste former for kommunikation imellem mennesker, og der er ingen grund til at betvivle eksistensen af udvekslingssystemer imellem den sydskandinaviske jægerkulturs forskellige grupper. Desværre har vi ad arkæologisk vej store vanskeligheder med at beskrive omfanget og karakteren af sådanne forhistoriske udvekslingssystemer, for det ses ikke direkte på en genstand, at den har vandret fra hånd til hånd, og »gavepapiret« er heller ikke bevaret.

Studiet af mesolitisk udveksling må derfor tage sit udgangspunkt i »eksotiske« genstande, som er tilvirket på en fremmedartet måde eller er gjort af et materiale,

som ikke har været tilgængeligt for den lokale befolkning. Sådanne stykker må være transporteret til fundstedet, og netop transporten er et nødvendigt, men bestemt ikke afgørende (4), indicium på, at udveksling har fundet sted.

Hidtil har det skortet på fund af eksotiske genstande fra dansk mesolitikum, men den kvartærzoologiske forskning i forbindelse med Vedbækprojektet (5) har påvist en uens forekomst af visse dyrearter i atlantisk tid, som nu sætter os i stand til at erkende en række genstande som eksotiske, og dermed som mulige resultater af udveksling.

2. Storvildtets forsvinden fra de danske øer

Studiet af mosefundne dyreskeletter og knoglerester fra et stort antal østdanske Kongemose- og Ertebølleboplader (6) har vist, at ilder, grævling, los, urokse, elsdyr og bjørn mangler på øerne øst for Storebælt i atlantisk tid (fig. 1). Der er tale om dyrearter, som er velkendte fra borealtidens boplader i området, og forklaringen på deres forsvinden må søges i en kombination af flere forhold: bl.a. forvandlingen fra lysåben boreal til mørk atlantisk skov, isolationen af de insulære dyrepopulationer og et øget jagttryk fra den voksende jægerbefolkning.

I egnene vest for Storebælt overlever de ovennævnte arter langt op i subboreal tid, og det samme er tilfældet i Sverige (7). Faunaudtyndingen er altså et problem,

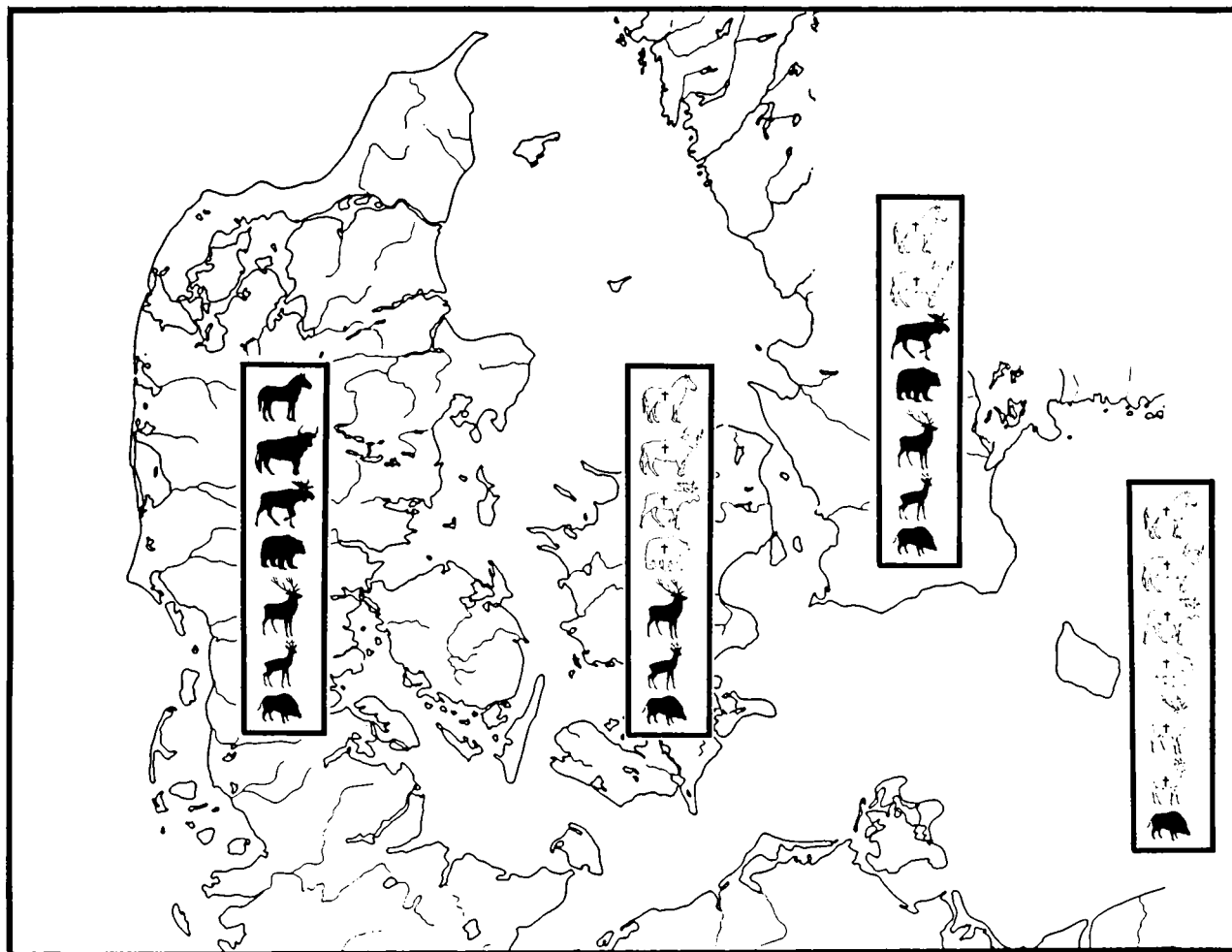

Fig. 1. Faunautdyndingen i Sydsandinavien i atlantisk tid (delvis efter Kim Aaris-Sørensen 1985).

som især har ramt øerne øst for Storebælt, og her er det gået værst ud over Bornholm, hvor der i det rige knoglemateriale fra Ertebøllebopladserne ved Grisby og Frennemark ikke blot mangler elsdyr, urokse og bjørn,

men også kronhjort og rådyr (8). Af større skovvildt har de bornholmske Ertebøllejægere tilsyneladende kun haft vildsvin at jage.

Til trods for den fuldstændige mangel på knogler af

elsdyr, urokse og bjørn har vi fra de østdanske bopladser en række fund af smykker og fint forarbejdede redskaber af ben eller andet materiale fra disse uddøde arter, der kan forklares som resultater af udveksling mellem øboerne og deres mere jagtbegunstigede naboer.

3. Genstande af elsdyr

I Jylland findes elgknogler på de fleste større Ertebøllebopladser, og fund fra Ærø (9) viser, at arten også fandtes på øerne vest for Storebælt. I Skåne er elsdyr repræsenteret på Kongemosebopladserne Segebro (10) og Agerød V (11), men de manglende knoglefund på Skateholm I (12) viser, at elsdyret var sjældent i det sydlige Skåne i Ertebølletid.

Elsdyret forsvinder på øerne øst for Storebælt i en tidlig del af atlantisk tid. På kystbopladserne findes ingen elgknogler, og fra den store indlandsboplads i Kongemosen foreligger blot en enkelt ubearbejdet tåknogle (13). Meget kød er der jo ikke på tåen af en elg, så det er muligt, at knoglen er bragt til pladsen med et skind eller som amulet, og i så fald er den lige så eksotisk som de redskaber af elgknogle, der er fundet på Kongemosen.

En ornamenteret hammer af tak. Fundet af et rigt dekoreret hammerformet redskab (fig. 2) ved en boplads i Vedbækfjorden har voldt mange arkæologiske hovedbrud (14), som især skyldtes en fejlagtig bestemmelse af materialet til rentak. En fornyet undersøgelse (15) har nu afgjort, at redskabet i virkeligheden er skåret af elgtak, og dateringen af den nærliggende boplads Maglemosegårds Vænge (16) har vist, at hammeren, der er pollenanalytisk dateret til atlantisk tid (17), kan stamme fra denne boplads.

Hammerens »zig-zag«-dekoration har nære paralleler på hjortetakskærerne fra Carstensminde og Lam-

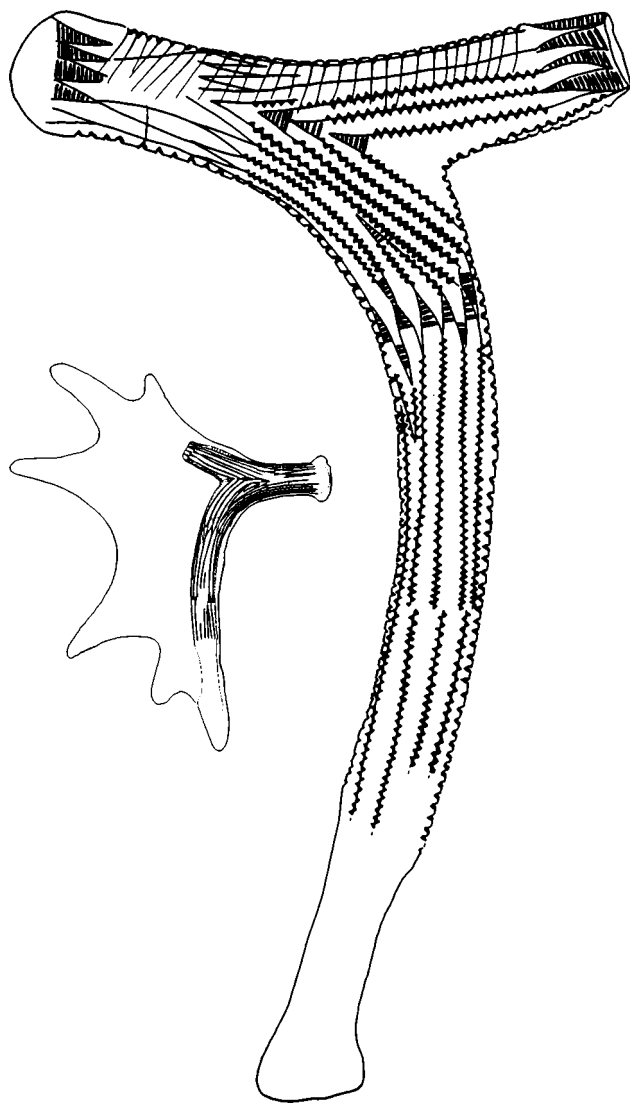

Fig. 2. Elgtakhammeren fra Vedbæk med angivelse af dens placering i en elgtak.

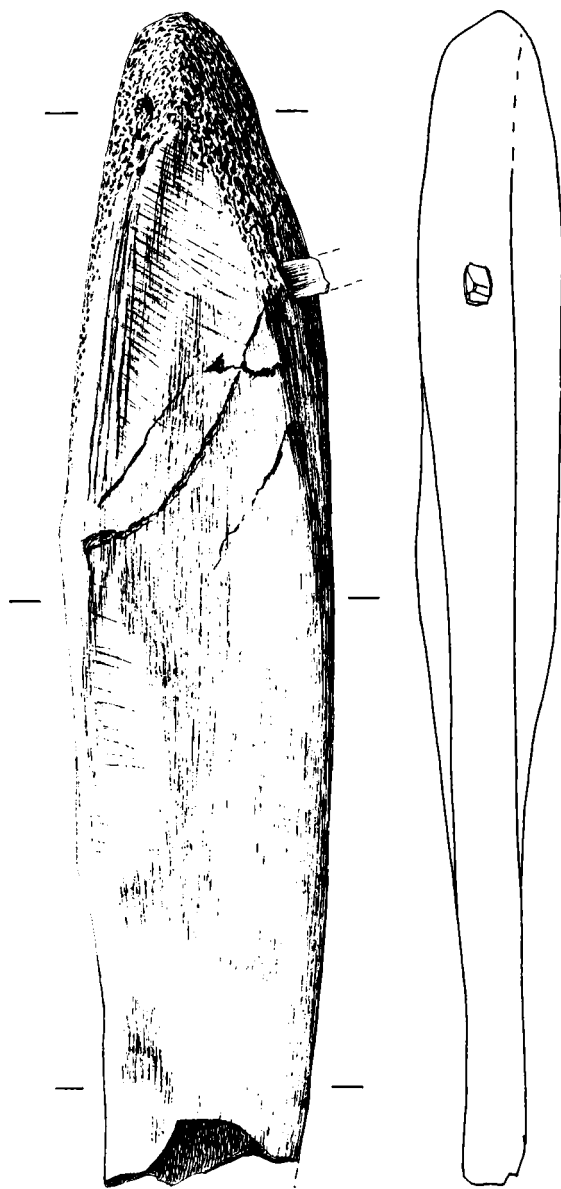

Fig. 3. Slagvåben (?) fra Ølby Lyng.

mejsjorden (18) og flintægddolken fra Flynderhage (19). Stykket har sikkert været et slagvåben og efter den rige ornamentik at dømme et udpræget statussymbol. En lignende hammer er nyligt fundet blandt gravgodset i en hundegrav(!) på Skateholm II (20). Det svenske stykke er fremstillet af kronhjortetak og ligesom Vedbækstykket rigt dekoreret. Gravene på Skateholm II tilhører sen Kongemose- og tidlig ældre Ertebølletid, og det nye fund bestyrker formodningen om, at Vedbækhammeren stammer fra Sverige.

Slagvåben(?) fra Ølby Lyng. En anvendelse som slagvåben er tænkkelig for det redskab af albupeben fra elsdyr (fig. 3.), som er fundet ved Ertebølle-bopladsen Ølby Lyng i Østsjælland (21). Stykket er intensivt glatskrabet og poleret, og såvel form som forarbejdning minder om de velkendte skafter eller "spidsvåben" af kronhjortetak, som jævnligt findes på Kongemose- og Ertebøllepladser. En lille benspids, der sidder fastkilet i redskabets tykke spongiøse ende, er sikkert resultatet af et fejlslagent forsøg på spaltning og genbrug af det sjældne materiale.

Flintægddolke. Til Kongemose-tid må knyttes en række kystfundne flintægddolke, der ligesom en flintægddolk fra Kongemosen (fig. 4.) er fremstillet af mellemfod fra elsdyr (22). Flintægddolke er teknisk set ret komplicerede redskaber, og eftersom de tit er overordenlig smukt ornamenteret og har været båret i bæltet (23), har de givetvis fungeret som statussymboler for indehaverne. De fleste flintægddolke var lavet af mellemfod fra kronhjort, men der kunne laves betydeligt længere dolke af elsdyrmellemfod, og dette har formodentlig gjort disse dolke særligt efterspurgte blandt Kongemose-tidens øboere. Hvorfra sjællænderne så fik deres flintægddolke, kan ikke afgøres, for der var elge såvel i Jylland som i Skåne, og i begge områder er fundet flintægddolke af elsdyrknogle (24).

Fig. 4. Flintegdolke af elsdymellemfod. Fra v: Korsør Nor, Kongemosen, Saltbæk Vig, Søborg Sø og Winthers badeanstalt.

Fig. 5. Tandperler af elg og urokse fra Bloksbjerg og Nivågård.

Tandperler. Blandt de hundredevis af tandperler, som efterhånden er fremdraget i sjællandske grave og bopladslag fra Kongemose- og Ertebølle-tid er også et lille antal, der er lavet af elsdyrrets fortænder. En løsfundet elsdyrtandperle kendes fra bopladsen Bloksbjerg (25) (fig. 5), og i kvindegave fra Dragsholm (26) samt Bøgebakken (27) indgår enkelte elsdyrtænder i lændesmykker, som ellers består af krondyrtænder. En lignende anvendelse af elsdyrtænder ses i Skateholmgravene, hvor de bl.a. er fundet i et lændesmykke (28) og ved brystet af en kvinde med nyfødt barn (29). På Skateholm mangler elsdyrknogler i bopladslagene (30), så skateholmerne har ligesom sjællænderne måttet skaffe elsdyrtænderne fra nordligere egne af Sverige.

De perler af elsdyrtand, som er fundet i Østdanmark, synes ikke at udmærke sig specielt ved udseende

eller størrelse. Det er derfor sandsynligt, at de sjællandske kvinder har værdsat perlerne for deres sjældenhed og gode egenskaber som amuletter. At tandperler foruden at være pyntelige har tjent som amuletter, antydes af deres placering i lændesmykker hos yngre kvinder i den fødedygtige alder og af tandperlers hyppige forekomst sammen med andre amuletagtige stykker i grave med kvinder og børn.

4. Genstande af urokse

Det yngste sjællandske fund af ubearbejdet urokseknogle er en enkelt halshvirvel fra bopladsen Villingebæk Øst A fra ældre Kongemose-tid (31). På Kongemosebopladsen i Åmosen er der ikke fundet ubearbejdede okserester i det store knoglemateriale (32). I Skåne findes sparsomme rester af urokse på Segebro fra ældre Kongemose-tid (33), hvorimod fund fra Arløv 1

Fig. 6. Tandperler fra urokse og andre dyr in situ i grav 19 på Bøgebakken.

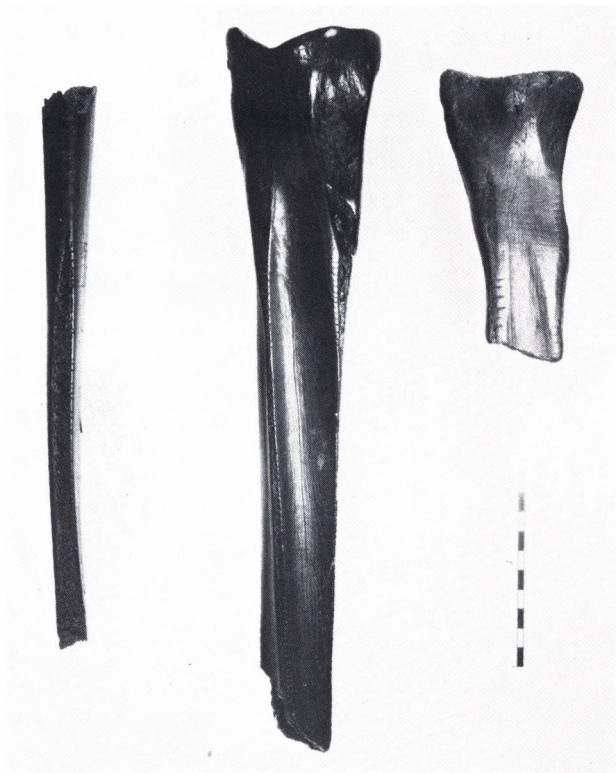

Fig. 7. Slagvåben (?) fra Kongemosen og Havnsø.

nok er lidt yngre (34). Til yngre Kongemose- eller ældre Ertebølle-tid hører også to uroksetandperler i en grav fra Skateholm II (35), men yngre fund foreligger tilsyneladende ikke i Sverige, og dette tyder på, at uroksen forsvinder fra den skandinaviske halvø omkring overgangen mellem Kongemose- og Ertebølle-tid, dvs. ca. 4500 BC (konv. C-14).

Slagvåben? Rigt ornamenterede redskaber tilskåret af uroksens skulderblade (fig. 7) kendes fra Kongemosen (36) og Havnsø (37). Stykkernes ekstraordinære stør-

relse og langstrakte form antyder en funktion som slagvåben, men det eksotiske materiale og udsmykningen viser, at de ligesom Vedbækhammeren nok først og fremmest har fungeret som udprægede statussymboler.

Tandperler. Uroksens fortænder har givet store smukke perler, og i lighed med elgtandperlerne har de sikkert været regnet for gode amuletter. I kvindegravene fra Dragsholm (38) og Bøgebakken grav 19 (fig. 6) er blandt mange andre tandperler fundet en perle af uroksetand. Yderligere fire tandperler af samme art kendes som løsfund fra Bloksbjerg og Nivågård (39) (fig. 5)

Smykkeringe. Store flade smykkeringe af ben kendes fra flere jyske Ertebøllepladser, som også har givet talrige fund af affaldsprodukterne fra fremstillingen: uroksens skulderblade med huller efter en eller flere ringe (40). Tilsvarende fund af skulderblade med udskæringer kendes ikke fra Østdanmark, men herfra foreligger nu to fund af benringe fra Ertebøllebopladserne Karlsgab (41) og Sparregård (42) (fig. 8).

Ringene fra Karlsgab er utvivlsomt lavet af urokseknogle (43), hvorimod den mindre Sparregårdring godt kan være lavet af et skulderblad fra vildsvin, som f.eks. kendes fra Ærø (44). Svineskulderblade med spor af cirkulære udskæringer er dog heller ikke fundet øst for Storebælt, så Sparregårdringen må indtil videre formodes at være importeret vestfra ligesom stykket fra Karlsgab.

5. En perle af bjørnetand

Bjørneknogler kendes fra flere skånske Kongemose- og Ertebøllebopladser, og arten forekommer den dag i dag i Sverige. I Jylland har bjørn kunnet jages langt op i mellemneolitisk tid (45), men på Sjælland ophører knoglefundene med starten af atlantisk tid.

I grav 8 på Bøgebakken indgår en bjørnetand blandt

Fig. 8. Benringe fra Karlsgab og Sparregård.

perlerne i en ung moders lændesmykke (46). Dette isolerede fund har en skånsk parallel i grav 41 på Skatsholm I, hvor der ved et barn lå to bjørnetænder (47).

6. Kronhjorten på Bornholm

Kronhjorten var tilsyneladende ret upåvirket af de vegetations- og landskabsmæssige forandringer, som fulgte med den atlantiske havstigning. På næsten alle atlantiske kystbopladser er kronhjorten det dominerende vildt, og arten har klaret sig langt op i historisk tid på Sjælland og øvrige øer. Kun Bornholm bød hjo-

Fig. 9. Albuebensdolke af kronhjort fra Grisby, Bornholm.

tene vilkår, de ikke kunne overleve. Sandsynligvis er faunaudtyndingen startet i borealtid, da Ancyclusøen afskar landforbindelserne til øen. Kronhjort optræder således ikke blandt de sparsomme knoglerester fra Bornholms Maglemosebopladser (48), og i de langt talrigere faunarester fra Ertebøllebopladserne Frenne-mark og Grisby er kronhjort heller ikke repræsenteret.

Albuebensdolke fra Grisby. Ved udgravninger i 1984-86 fandtes to bendolke (fig. 9), som er tilvirket af albueben fra en kronhjort. I lys af hjortens fravær i øvrigt må dolkene ses som fremmedelementer, der næppe kan

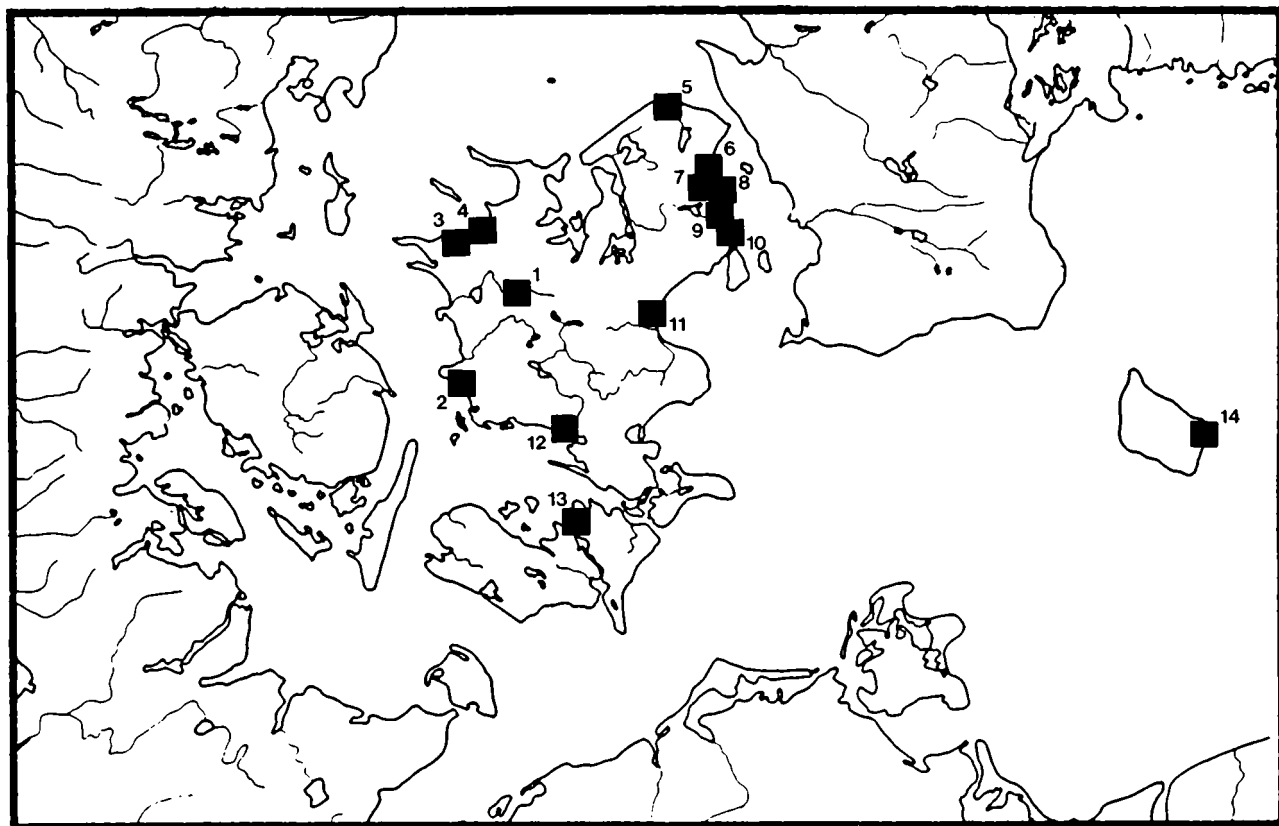

Fig. 10. Fundsteder for eksotiske dyrerester fra atlantisk tid: 1. Kongemosen, 2. Korsør Nor, 3. Saltbæk Vig, 4. Havnø, 5. Søborg Sø, 6. Nivågård, 7. Maglemosegårds Vænge, 8. Bøgebakken, 9. Bloksbjerg, 10. Winthers badeanstalt, 11. Ølby Lyng, 12. Karlsgab, 13. Sparregård, 14. Grisby.

stamme andre steder fra end Skåne. Grisby-dolkene er ikke ornamenteret, men den ene er et kraftigt eksempel med stærk opskærpning, der viser, at man har repareret det sjældne stykke, indtil det blev helt ubrugeligt.

7. Fordelingen af de eksotiske stykker i tid og rum

En nøjere gennemgang af østdanske bopladsfund kan

utvivlsomt bringe flere eksotiske faunarester for dagen, men i øjeblikket kendes altså omtrent en snes genstande fra Kongemose- og Ertebølletid, som er gjort af materiale fra dyrearter, som ikke levede på øerne øst for Storebælt.

Importen af eksotiske genstande er foregået gennem hele atlantisk tid, eksempelvis hører flintægddolkene, de ornamenterede skulderbladsvåben og sandsynligvis

Vedbækhammeren hjemme i Kongemosetid. Tandperlerne fra Bøgebakkegravene er fra ældre Ertebølle-tid, hvorimod perlerne fra Dragsholmgravnen efter C-14 dateringen at dømme er fra yngste Ertebølle-tid. Til mellemste eller yngste Ertebølle-tid hører også Ølby Lyng-stykket af eldsdyrknogle, benringene fra Karlsgab og Sparregård samt albuebendsolkene fra Grisby. Neolitiske paralleller til ovennævnte fund foreligger så vidt vides ikke.

Eksotiske sager findes både fra vest- og østsjælland-ske lokaliteter, men koncentrationen er tættest langs Øresundskysten (fig. 10). I betragtning af den nære afstand til Sverige er denne fordeling ikke mærkelig, men intensiv forskningsaktivitet på de nordøstsjæl-landske lokaliteter har givetvis medvirket til de mange fund i dette område.

8. Transportmuligheder

Der kan være flere transportmuligheder at tage i be-tragtning for de ovennævnte fund, hvis de altså ikke repræsenterer de sidste rester af en sjællandsk stor-vildtbestand, som har eksisteret længere, end måltids-resterne antyder. Reparationer på flere stykker kunne tages som udtryk for en lang brugstid, hvor tingene måske endog var gået i arv, men en lokal oprindelse kan kun gælde for nogle af de ældste Kongemosetids-fund.

Moderne eksempler viser, at svømmende eldsdyr kan krydse Øresund, men den skånske eldsdyrbestand var ikke særlig stor i atlantisk tid, og Sundet var dengang bredere end nu. Mindre sandsynligt er det, at bjørne kom svømmende hertil, og uroksens svømmeegenska-ber har næppe heller stået mål med eldsdyrets. I så fald burde vi finde andre rester af dyr, som var svømmet til Sjælland og hjembragt som jagtbytte. Men da der ikke foreligger sådanne fund af måltidsrester eller affalds-

produkter fra redskabsfremstillingen, må konklusionen være, at de eksotiske stykker er kommet hertil ved menneskets hjælp.

Transporten behøver ikke at være sket i forbindelse med udveksling eller anden social interaktion. Trofær kan være hjembragt fra storvildtekspeditioner i jyske eller svenske skove, men to ting taler herimod: for det første burde vi finde andre rester af det nedlagte vildt på bopladserne, i det mindste tiloversblevne stumper fra de særligt udvalgte dele, der blev hjembragt med videre forarbejdning for øje. For det andet ser det ud til, at den senmesolitiske befolkning var særdeles sted-bundet og underlagt restriktive territorialmønstre (49), som næppe tillod den slags eventyr på andre jæ-geres jagtmarker.

Nu holdt man sig sikkert ikke altid til indgåede afta-ler. I alt fald viser flere mesolitiske eksempler på vold og drab, at der herskede ufredelige forhold, og gen-nemborede mennesketænder, der lå mellem tandperler og andre amuletagtige stykker i en grav på Bøgebak-ken (fig. 6), antyder, at man ikke veg tilbage for at berøve overvundne fjender diverse legems- og ejendele.

Krigeriske former for genstandstransport hørte for-håbentlig til undtagelserne, og man bør da også over-veje en mere tiltalende transportform – i forbindelse med bruddefærd: en del eksotiske stykker er tandperler, som at dømme efter gravfundene var kvindesmykker. I tilfælde af, at perlerne tilhørte pigerne inden eventuelle giftermål på tværs af Øresund, er eksotiske smykker så at sige gået med i »købet«.

9. Udveksling af eksotika

I primitive samfund hører udveksling af kvinder på linie med udveksling af ideer (sproglig kommunika-tion) og gaver til de tre basale niveauer, hvorpå kom-munikation imellem forskellige sociale grupper foregår

(50). Den udstrakte uniformitet inden for materiel kultur i sydsandinavisk mesolitikum kan kun være resultatet af livlig kommunikation på det idémæssige niveau og berettiger formodningen om en tilsvarende udbyttet udveksling på materielt niveau.

Netop smykker og personligt våbenudstyr er oplagte udvekslingsobjekter, og alle de ovenfor beskrevne eksotika hører til i den status- og ideologisk ladede ende af materiel kultur. Der er dels tale om smykker, dels om rigt dekorerede våben, som nok har kunnet anvendes praktisk, men som primært har tjent det formål at tage sig ud til indehaverens fordel. Stykker som flintægddolken fra Kongemosen og Vedbækhammeren hører simpelt hen til de fineste eksempler på mesolitisk kunst.

Af andre mesolitiske kunstværker, eksempelvis elghovedet af rav fra Egemark (51), ravbjørnen fra Resen (52) og de indridsede hjortebilleder fra Ystad (53) og Åmosen (54), får vi et indtryk af vildtets betydningsfulde position i det mesolitiske menneskes forestillingsverden. Omkring de store dyr har der eksisteret diverse mytiske forestillinger, som blot er næret i takt med deres tiltagende sjældenhed.

For de insulære jægerbefolkninger har tabet af storvildtet været til at bære rent økonomisk. Man havde fået kompensation i form forøgede marine ressourcer og kunne fortsat tolde på robuste bestande af hjorte og vildsvin. På det følelsesmæssige plan var øboerne nok hårdest ramt. Storvildtets forsvinden efterlod en østdansk jægerbefolkning, som jævnlige blev mindet om tabte glæder, når de mødtes med jyske, nordtyske eller svenske naboer, som ikke var beskåret storvildtjagets glæder.

På denne baggrund er det ikke svært at forstå en særlig interesse hos øboerne for at erhverve naboernes storvildttrofær. Her var tale om statusobjekter, der virkelig talte i en jægerkultur, og som nok kunne vække

beundring hjemme på bopladserne. Genstandene kan måske endog have spillet en rolle i forsøg på ad magisk vej at sikre storvildtets tilbagevenden.

At drage entydige slutninger vedrørende sociale adfærdsmønstre på baggrund af et forhistorisk materiale hører til arkæologiens vanskeligste opgaver, og en vurdering af de mesolitiske udvekslingsmønstre ud fra blot en snes fund må blive noget spekulativ. Det kan ikke bevises, at smykker og våben blev udvekslet mellem jægergrupperne på tværs af Storebælt og Øresund, men det forekommer at være den sandsynligste forklaring på de eksotiske faunarester fra Kongemose- og Ertebølle-tid.

Noter

1. Vang Petersen 1984, s. 13.
2. Ældre proveniensbestemmelser af båndkeramiske amfibolitøkser til Zobten-området i Schlesien har vist sig fejlagtige, de pågældende amfibolitarter må være hentet længere mod syd (Schwarz-Mackesen & Schneider W. 1983).
3. Fischer 1982.
4. På flere danske mesolitiske bopladser er fundet genstande, der må være transporteret i det mindste over kortere afstande. Eksempelvis er rav, knogler af havfisk (Noe-Nygaard 1971) eller havpattedyr fundet på flere indlandsbopladser (Brinch Petersen 1970, s. 14), men sådanne fund må snarest relateres til et erhvervsmønster, hvor man har fourageret ved en nærliggende kyst og bragt byttet til indlandets bopladser.
5. Vedbækprojektet er et tværvideenskabeligt forskningsprojekt med deltagelse af medarbejdere bl.a. fra Forhistorisk Arkæologisk Institut, Københavns Universitet, Nationalmuseet, Zoologisk Museum, Antropologisk Laboratorium og University of Wisconsin. Projektet har til formål at fremdrage, beskrive og forklare livet for en jæger- og fiskerbefolkning ved Vedbæk-fjorden i atlantisk tid (Brinch Petersen 1975).
6. Aaris-Sørensen 1980 & 1985.
7. Aaris-Sørensen 1985, s. 465.
8. Faunamaterialet fra Grisby og Frennemark er bearbejdet af Kim Aaris-Sørensen.

9. Aaris-Sørensen 1985, s. 464.
10. Larsson 1982, s.106.
11. Larsson 1983, s. 111.
12. Larsson 1981, s. 45.
13. Personlig meddelelse fra Nanna Noe-Nygaard, Institut for historisk Geologi og Palæontologi, Københavns Universitet, som bearbejder faunamaterialet fra Kongemosen.
14. Mathiassen 1941.
15. Vedbækhammeren A 38879 er lavet af skovlen fra et ungt elsdyr. Bestemmelse ved Kim Aaris-Sørensen, Kvartærzoologisk Afdeling, Zoologisk Museum (ZMK 11/1982).
16. Maglemosegårds Vænge er undersøgt i forbindelse med Vedbækprojektet 1976-79, Nationalmuseets 1. afdeling, j.nr. 1553/76. Bopladsen har været beboet i tre faser: yngre Kongemoseetid (Vedbækfasen), ældre Ertebølleetid (Trylleskovfasen) og mellemste Ertebølleetid (Stationsvejfasen) jf. i øvrigt Christensen 1981, s. 96.
17. Troels-Smith 1941.
18. Vebæk 1938, s. 211-218.
19. Andersen 1969.
20. Larsson 1984, s. 70.
21. Brinch Petersen 1970, s. 13.
22. Voss 1960 nr. 11,2.
23. Albrethsen & Brinch Petersen 1977, s. 7.
24. Eksempelvis Rabellövssjön i Skåne (Voss 1960 fig. 4), Monbjerg (Voss 1960 nr. 16) og Flynderhage i Jylland (Andersen 1969).
25. Bloksbjerg blev udgravet af amatørarkæologen Erik Westerby (Westerby 1927), og fundmaterialet er efter Erik Westerbys død tilgået Nationalmuseets 1. afdeling, j.nr. 3703/81, A 51047. Tre tandperler (3588, 4705 og 6040) er lavet af fortænder fra urokse og en perle (4454) er af fortand fra elsdyr. Bestemmelse Kim Aaris-Sørensen.
26. Albrethsen et.al. 1977, s. 23.
27. Brinch Petersen 1979, s. 46.
28. Larsson 1983, s. 18-20.
29. Larsson 1981, s. 20 og 45.
30. Larsson 1981, s. 45.
31. Aaris-Sørensen 1985, s. 464.
32. Personlig medd. fra Nanna Noe-Nygaard, jf. note 9.
33. Larsson 1982,
34. Aaris-Sørensen 1985, s. 465.
35. Larsson 1984, s. 68.
36. Udgravet af Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling, j.nr. A 3880 (Jørgensen S. 1956). Flintægddolken er af mellemfod fra elsdyr. De to ornamenterede benredskaber er af skulderblad fra urokse, evt. udskåret af samme knoglestykke. Bestemmelse ved Aaris-Sørensen.
37. Undersøisk lokalitet ved Havnsø, Nationalmuseets 1. afdeling, j.nr. 2321/78. Benredskabet A 51138 er fremstillet af skulderblad fra urokse. Bestemmelse ved Aaris-Sørensen.
38. Albrethsen et.al. 1977, s. 23.
39. Nivågård blev udgravet 1912-14 af Nationalmuseet 1. afdeling, A 27236. Perlen N 102 er antagelig lavet af tand fra urokse (evt. elsdyr). Bestemmelse ved Aaris-Sørensen.
40. Vang Petersen 1984, fig. 13.
41. Johansson 1967, s. 305.
42. Sparregård er udgravet 1984-85 af Nationalmuseet 1. afdeling, j.nr. 1121/75. Omtalte benring har nr. 61/214:1.
43. Hverken Sparregård- eller Karlsgabringen kan zoologisk artsbestemmes, men urokse kan ikke udelukkes. Bestemmelse ved Aaris-Sørensen.
44. Skårup 1980, s. 7.
45. Wincentz 1982, s. 14.
46. Brinch Petersen 1979, s. 45.
47. Larsson 1983, s. 11.
48. Becker 1951, s. 100.
49. Vang Petersen 1984, s. 16.
50. Hastrup og Ovesen 1980, s. 232.
51. Mathiassen 1952.
52. Müller 1918.
53. Stenberger 1979, s. 46.
54. Brinch Petersen 1981.

Litteratur

- Aaris-Sørensen, K.: Depauperation of the Mammalian Fauna of the Island of Zealand during the Atlantic Period. Vidensk. Meddr. dansk naturh. Foren. (1980) 142, s. 131-138.
- Aaris-Sørensen, K.: Den terrestriske pattedyrfauna i det sydfynske øhav gennem Atlantikum og Tidlig Subboreal. I Skårup, J. 1985: Yngre stenalder på øerne syd for Fyn. Meddelelser fra Langelands Museum 1985, s. 458-466.
- Albrethsen, S.E. & E. Brinch Petersen: Excavation of a Mesolithic

- Cemetery at Vedbæk, Denmark. *Acta Arch.*, vol 47, København 1976, s. 1-28.
- Andersen, S.H.: Flintægddolken fra Flynderhage. *Kuml* 1969, s. 91-95.
- Becker, C.J.: Maglemosekultur på Bornholm. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed* 1951, s. 96-177.
- Brinch Petersen, E.: Ølby Lyng – en østsjællandsk kystboplads med Ertebøllekultur. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed* 1970, s. 5-42.
- Brinch Petersen, E.: Vedbækprojektet. *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne* 111. København 1975.
- Brinch Petersen, E.: Kvindernes smykker, Vedbækprojektet – ny og gammel forskning. *Søllerødbogen* 1979, s. 39-56.
- Brinch Petersen, E.: Jæger og bytte – et 8-9000 år gammelt billed fra Åmosen. *Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning* 1981, s. 47-54.
- Christensen, C.: Havniveauændringer 5500-2500 f.Kr. i Vedbækområdet, NØ-Sjælland. *Dansk geol. Foren., Årsskrift for* 1981, s. 91-107.
- Fischer, A.: Trade in Danubian Shaft-Hole Axes and the Introduction of Neolithic Economy in Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 1, 1982, s. 7-12.
- Hastrup, K. & J. Ovesen: *Etnografisk grundbog*. København 1980.
- Johansson, A.: Sydsjællands oldtidsbebyggelse. *Historisk samfund for Præstø Amt, Årbog* 1964, 1967 s. 245-328.
- Jørgensen, S.: Kongemosen. Endnu en Aamoseboplads fra Ældre Stenalder. *Kuml* 1956, s. 23-40.
- Larsson, L.: En 7000-årig Sydkustboplads. *Nyt om gammalt från Skateholm*. Limhamnia 1981, s. 17-46.
- Larsson, L.: Segebro, en tidigatlantisk boplads vid Sege Ås mynning. *Malmöfynd* 4, Malmö Museum 1982.
- Larsson, L.: Ageröd V, an Atlantic Bog Site in Central Scania. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, nr.* 12, 1983.
- Larsson, L.: Skateholmsprojekt, Jägare – fiskare – bönder. *Limhamnia* 1983, s. 7-40.
- Larsson, L.: Skateholmsprojektet. På spåren efter gravsedsförändringar, ceremoniplatser och tama råvar. *Limhamnia* 1984, s. 49-84.
- Noe-Nygaard, N.: Spur Dog Spines from prehistoric and early historic Denmark. *Bulletin of the Geological Society of Denmark*, vol. 21, 1971, s. 18-33.
- Mathiassen, T.: Two new danish Implements of Reindeer Antler. *Acta Arch.*, vol. XIII, 1942, s. 125-134.
- Mathiassen, T.: An Amber Elk Head from Zealand. *Acta Arch.* vol. XXIII, 1952, s. 167-169.
- Müller, S.: Stenalderens kunst i Danmark. København 1918.
- Skårup, J.: Undersøisk stenalder. *Skalk* 1980, nr. 1.
- Schwarz-Mackesen, G. & W. Schneider: Wo liegen die Hauptliefergebiete für das Rohmaterial Donauländischer Steinbeile und -Äxte in Mitteleuropa. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 13, 1983, s. 305-314.
- Stenberger, M.: *Det forntidiga Sverige*. Stockholm 1979.
- Troels-Smith, J.: Geological Dating of a Reindeer Antler Hammer from Vedbæk. *Acta Archaeologica* vol. XII, 1941, s. 135-144.
- Vang Petersen, P.: Chronological and Regional Variation in the Late Mesolithic of Eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 3, 1984, s. 7-18.
- Vebæk, C.L.: New Finds of Mesolithic Ornamented Bone and Antler Artefacts in Denmark. *Acta Archaeologica*, vol. IX, 1938, s. 205-223.
- Voss, O.: Danske flintægddolke. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed* 1960, s. 153-167.
- Westerby, E.: Stenalderbopladser ved Klampenborg. København 1927.
- Wincentz, L.: Afvigere. *Skalk* 1982, nr. 5, s. 10-14.